

Ph.D értekezés tézisei

Kocsisné Csízy Katalin

Proverbiumok és proverbiális kifejezések Iulianus Apostata műveiben

Piliscsaba, 2006

I. A kutatás célja, módszere

Az értekezés célja *Flavius Claudius Iulianus* római császár (361-363) műveltségének, írásaiban megnyilvánuló politikai lépéseinek a *proverbiumok* segítségével történő feltárása volt.

Iulianus rövid élete ellenére számos művet alkotott, noha e fennmaradt *corpus* nem teljes. Korai írásai közé tartoznak *panegyricusai*, Constantius császárhoz és Eusebia császárnéhoz szóló művei. Több irodalmi levél, episztula maradt ránk, időrendben haladva az első vigasztaló beszéd (*logos paramythétikos*) Salustioshoz, a császári *praefectushoz* címezve. Az athéniakhoz írott levél egyszersmind a császár rövid életrajzát, politikai elképzeléseit tartalmazza. Elveszett azonban a lakedaimóniakhoz és a korinthosiakhoz írott episztula, ez utóbbiból csupán rövid töredéket ismerünk.¹ Themistios rétorhoz szól a kormányzásról megfogalmazott *oratio*, amelyet szintén irodalmi levél formájában vetett papírra a császár. Két hosszabb lélegzetű invokációját olvashatjuk, ezek közül az egyiket egy Hérakleios nevezetű kynikus ellen írta. A másik támadó irat konkrét címzettje nem ismeretes, a műveletlen kynikusokhoz szól. A Kybeléhez és a Hélioshoz írott himnuszai az újplatonikus filozófia hatását tükrözik. Különleges helyet foglal el a művek között a *Császárok* című szatíra, amelyben Iulianus a Római Birodalom hajdan volt uralkodóit vonultatta fel. Utolsó, hosszabb lélegzetű írása az antiochiaiakhoz szóló *Szakállgyűlölő* című támadó s egyben apologikus beszéd. Vitairatnak tekinthetjük a csupán töredékesen fennmaradt *Galileaiak ellen*, avagy a keresztény tanokkal szemben megfogalmazott művet, ez a munka Iulianus kiváló bibliai ismereteiről tesz tanúbizonyságot. Számos irodalmi és magánlevél tarkítja még a palettát, ezeket a császár aktuális tartózkodási helye szerint csoportosították, ezen írások elemzésétől e munkában eltekintettünk.²

A disszertáció keretein belül egyrészt arra vállalkoztunk, hogy feltérképezzük az egyes *proverbiumok* ókori előfordulási helyeit. Ennek során elsősorban arra a kérdésre kerestük a választ, hogy Iulianus mely esetekben használt a *corpusok*ban is fennmaradt közmondásokat, s mikor irodalmi idézeteket, továbbá hol vélhetjük felfedezni személyes, szentenciózus megnyilvánulásait. Törekvésünk egyúttal arra irányult, hogy e stilisztikai eszköz vizsgálata alapján alkossunk képet a császár műveltségéről. Áttekintettük a *proverbiumokat* abból a szempontból is, hogy melyek köthetőek konkrét filozófiai iskolához.

¹ *L'empereur Julien, Œuvres complètes* T. I./1.: *Discours de Julien César* (ed.: J. Bidez) (Paris 1932) 212; T. I./2. *Lettres et Fragments* (ed.: J. Bidez) (Paris 1972) 51.

² *L'empereur Julien, Œuvres complètes* T. I./2. *Lettres et Fragments* (ed.: J. Bidez) (Paris 1972).

A dolgozat célja nem csupán Iulianus műveiben előforduló *proverbiumok és proverbialis kifejezések* számbavétele volt, hanem annak vizsgálata, hogy e stilisztikai eszközök rétorikai szempontból milyen szerepet töltek be az egyes műveken belül. Azt a kérdést igyekeztünk bemutatni, hogy Aristotelés és követői által megfogalmazott normák szerint a közmondások valóban argumentatív funkciót láttak-e el, s ha ez így van, akkor mennyiben segítették a szerző érvelését. Szillogizmusok segítségével mutattuk be, hogy az általunk érvelő *proverbiumok*nak tekintett idézetek hogyan illeszkedtek az elbeszélés menetébe.

1. A *gyűjtőmunka* kiindulópontját J. Bouffartigue rövid, Iulianus írásaiban előforduló *proverbiumokra* vonatkozó fejezete adta, amelyben a szerző megemlíti, hogy bizony nem lenne haszontalan, ha valaki vállalkozna arra, hogy feltárja a császár írásaiban szereplő *proverbiumokat*.³ Néhányat a Bouffartigue maga is bemutatott, s másutt utalt ezekre. A következő támpontot elsősorban Bidez, majd a későbbi szövegkiadók, (G. Rochefort, Ch. Lacombrade) kommentárjai adták.⁴ A szövegkiadásokban néhol, de sajnos csupán hézagosan, említik, hogy egy-egy közmondás a *Paroemiographi Graeci* gyűjteményében megtalálható.

2. A *proverbiumok feltérképezhetőségének* kiindulópontját Bouffartigue szakmunkájának idézett fejezete jelentette, amelyben a szerző számba vett néhány Iulianusnál található közmondást abból a szempontból is, hogy ezekre a császár miként hivatkozott. (309 skk.) A továbbiakban a keresztutalások alapján már el tudtunk indulni, amikor azt vizsgáltuk, hogy milyen formulákkal vezeti be Iulianus, ha közmondást idéz. A császár maga nem definiálta a *proverbiumokat*, ezért is tartottuk fontosnak, hogy a bevezető fejezetben végigkísérjük, hogy különböző időszakokban, más-más szerzők mit értettek, a *gnóma* (*sententia*), s a *paroimia* (*proverbium*) fogalma alatt. **Figyelemre méltó, hogy Iulianus a „gnómé” kifejezést egyszer sem használta, azonban a paroimiát (paroimiva, to; th&V paroimivaV) (1.) igen, gyakran vezette be a mondásokat a ‘mondják’, ‘az a mondás’ stb. kifejezésekkel (fasiv, levgetai, to; legovmenon, to; levgesqai, palaio;V ajpevfhne lovgov) (2.), vagy hasonlító értelmű határozóval (w{sper, kaqavper, kaqavper oi[ontai) (3.), vagy feltüntette, hogy kitől származik a proverbiummá vált idézet (w{sper {OmroV fhsi, kata;**

³ 19. *Les Expressions Proverbiales*, in: J. Bouffartigue, *L'Empereur Julien et la culture de son temps* (Paris 1992) 309 skk.

⁴ *L'empereur Julien, Œuvres complètes* T. II./1.: *Discours de Julien Empereur* (ed.: G. Rochefort) (Paris 1963); *L'empereur Julien, Œuvres complètes* T. II./2.: *Discours de Julien Empereur* (ed.: Ch. Lacombrade) (Paris 1964).

*to;n ... , tou&to ejk, JHsiovdou rJh&sin) (4.). Azután arra is láthattunk példát, s ezt a gyűjtemények igazolták, amikor a grammatikai szerkezet utalt a *proverbiumra* (*pronomén relativum, genitivus comparationis*) (5.), emellett egyes esetekben a szerző nem árulta el, hogy *proverbiumról van szó*. (6.) Ez utóbbi csoport jelentette a kutakodás nehezebb részét, ilyenkor a *Corpusból* (továbbiakban *CPG*) kiindulva, majd az egyéb, vizsgálódásba bevont gyűjtemények alapján igyekeztünk egy-egy közmondás nyomára bukkanni. (Ezek az *Athos-Sammlung*, Klearchos fragmentumai, Strömberg és Otto gyűjteményei, Tziatzi-Papagianni által kiadott hét görög bölcsnek tulajdonított mondások gyűjteménye, a *Suda* lexikon, Sextus, Menandros és Theognis szentenciái, Stobaios antológiája, Eustathius kommentárja, Parke és Wormell által összeállított delphoi jóslatok gyűjteménye, s a komikusok *Sprichwortjai* voltak.)*

A hasonló mondásokat nem minden esetben tüntettük fel, de hasznosnak tartottuk az egyes *proverbiumok* különféle formában fennmaradt változatait közölni, hiszen így a bizánci, s más gyűjtőknél fennmaradt, antik, Iulianus korát megelőző előfordulásokat is feltérképeztük, s ezeknek segítségével gyaníthattuk, hogy szerzőnk esetlegesen mely forrásra támaszkodhatott.

II. A kutatás eredményeinek összefoglalása

3. A Iulianusnál fellelhető *proverbiumok*at nyolc csoportba sorolhatjuk, ezek a következők:

Az első csoportot a filozófiai iskolákhoz köthető *proverbiumok* (ide tartoznak a **jóslatok** is) alkotják. (or. I / 5, 9; or. IV (VIII) / 3, 4, 5, 8; or. VI / 1, 3; or. VII / 4, 8, 10, 15; or. IX (VI) / 3, 4, 7, 10, 12, 13, 14; or. X / 8; or. XII / 3; CG.: 2) 22 *proverbium*; **22,68** %-os előfordulás (97=100 %).

A **második** csoportot az életbölcességeket tartalmazó közmondások alkotják, ezek sokszor filozófiai, s ezen belül etikai tartalmúak, azonban nem köthetők egyértelműen filozófiai iskolákhoz. Sok közöttük Homérostól és a drámaíróktól, Euripidéstől, Aristophanéstől, Eupolistól származó idézet. (or. I / 2, 4, 7; or. II (III) / 1, 4, 5; or. IV (VIII) / 9; or. V / 2; or. VI / 4; or. VII / 1, 9, or. IX (VI) / 1, 6; or. X / 2, 3, 4, 10; or. XI (IV) / 2; or. XII / utalás: 337 C) 19 *proverbium*; **19,59** %-os előfordulás.⁵

A **harmadik** csoportban, a személyek között Myrmékidés, Pheidias, Glaukos, Pythagoras, Hippokleidés, Adónis és általában, konkrét megnevezés nélkül „az istenek”

⁵ Or. XII. 337 C szöveghelye csupán utal a közmondásra, ezért ezt nem számítottuk a statisztikai adatok közé.

szerepelnek. (or. II (III) / 3; or. III (II) / 2; or. IV (VIII) / 14; or. IX (VI) / 2, 5; or. X / 5) 6 *proverbium*, **6,18 %**-os előfordulás.

A **negyedik** tartalmi szempont az élővilág, amely egyszersmind *physiologiai* aspektus: Iulianus az állatok közül a halat, a hereméheket, az oroszlánt, a madarakat, a lovakat, a hattyút, az ökröt, a békákat és a kányát; a növényvilágból a fenyőt, a szőlőt, a köményt, a tölgyet említi. Láthatóan állatokhoz kapcsolódó közmondást sokkal többször idézett. (or. II (III) / 2; or. III (II) / 5, 7, 8; or. IV (VIII) / 12; or. VI / 5; or. VII / 2, 11, 14, 16; or. X / 1, 3; or. XII / 1, 4, 5) 15 *proverbium*, **15,46 %**-os előfordulás.

Az **ötödik** a népekhez, földrajzi egységekhez köthető közmondások együttese volt. Itt Thessaliára két alkalommal is utalt, továbbá az *Areospagos* dombjára, Kolophónra, az Athos hegyre, Megarára, Athénra, Thrakiára, a magnésiaiakra, a termerosiakra, Sardiniára, Antikyrára és a mykonosiakra hivatkozik. Érdekes, hogy ezen a csoporton belül több alkalommal találkozhatunk elmarasztaló *proverbium*okkal, amikor egy-egy közmondást negatív előjellel használtak az egyes városok, szigetek lakosaira. (or. I / 6; or. III (II) / 1, 4; or. IV (VIII) / 1, 13; or. V / 1; or. VI / 5; or. VII / 2, 6, 12, 13; or. XII / 2) 12 *proverbium*, **12,37 %** -os előfordulás.

A **hatodik** témakörön belül a mezőgazdaságra vonatkozó *proverbium*okat találhatjuk. Ezek az igával, az ösztökével állnak kapcsolatban, s általában a kényszerúségre vonatkoznak. (or. IV (VIII) / 2, 6, 7;) 3 *proverbium*, **3,09 %**-os előfordulás.

A **hetedik** csoportba a paroimiográfusok által is külön egységnek tekintett *adynata* (lehetetlenségek) tartoznak. Iulianus ritkán hivatkozik ilyen típusú *proverbium*okra. (or. IV (VIII) / 10, 11, 12; or. V / 3,) 4 *proverbium*, **4,12 %**-os előfordulás.

A **nyolcadik** egységet a fentiek közé be nem sorolhatók közmondások alkotják. (or. I / 1, 3, 8; or. IV (VIII) / 15; or. VI / 2; or. VII / 3; or. IX (VI) / 8, 9, 11, 15, 16; or. X / 6, 7, 9; or. XI (IV) / 1; C.G: / 1) 16 *proverbium*, **16,49 %**.

4. Iulianus idézett szöveghelyei között feltűnően nagy számban szerepelnek **filozófiai** vonatkozásúak. Elsőként szeretnénk leszögezni, hogy e közmondások kivétel nélkül szerepet játszanak az érvelésben. Megállapíthatjuk, hogy a szerző legtöbbször az „Ismerd meg önmagad” és az istenek utánzására felszólító újplatonikus parainézisre hivatkozik, továbbá a kynikus Diogenészhez köthető, értékítéletre vonatkozó „Verd újra az érmét” közmondást idézi. Figyelemre méltó, hogy ezek a *proverbium*ok, kiegészülve még a legkorábban Hésiodosnál megtalálható idézettel (Iulian. Or. X. 314 A): „akkor jár egyenes úton az igazság, ha kinek-

kinek azt kell elszenvednie, amit maga is elkövetett” (ford.: Szabó M.), kivétel nélkül *delphoi jóslatok*.

Érdekes az a tény, hogy Iulianus nem egy ízben hivatkozott a természetfilozófusokra, kétségkívül Platón, s főként Aristotelés alapján, akik maguk is nagyra értékelték elődeiket elsősorban Pythagorast, **Hérakleitost** és **Démokritost**.

A császár által nagyra becsült gondolkodók közé tartozott **Pythagoras**, a filozófussal kapcsolatban bizonyos, hogy Iulianus ismerte az újplatonikusok körében nagy népszerűségnek örvendő **Porphyriostól** és **Iamblichostól** származó életrajzot.

Platón dialógusaiból szerzőnk több alkalommal idézett, ezeknek a műveknek köztudottan nagy szerepük volt a rétorikai oktatásban, sokszor konkrétan a filozófushoz köthetünk egy-egy *proverbiumot*, azonban ez nem igazolja, hogy Platón volt az első, aki e közmondásokat alkalmazta. Ezek az idézetek általában szerepet játszanak az érvelésben (Iulian. or. X/ 3), máskor csupán színesítik az elbeszélést. (Iulian. or. I / 8; or. II / 3; or. IX / 11; or. X / 9)

Aristotelés az újplatonikusok körében különösen nagy tekintélyű szerzőnek számított, munkáit nemcsak olvasták, hanem kommentálták is. Iulianus számos gondolatot vett át Nagy Sándor nevelőjétől, több helyütt találhatunk *egyezéseket* (**Arist. NE 1095b, 1159b ~ Iulian. Sal. 245 A; Arist. NE 1132b ~ Iulian. Caes. 314 A**) és *hasonlóságokat* (**Arist. Rhet. 1358b ~ Iulian. I Const. 19 D; Arist. Fr. 57 ~ Iulian. Sal. 247 C; Arist. NE 1121b ~ Iulian. Caes. 312 A; Arist. NE 1103a ~ Iulian. Misop. 353 A**) a *proverbiumok* vizsgálata során. A *Nikomachosi Etika* nem egy alkalommal volt Iulianus forrása, mind a közmondások, mind a gondolatmenet terén. A *Rhétorikában* és a Rose által összeállított töredékek között ugyancsak találhatunk érintkezési pontokat. Mindezt alátámasztja az a tény, hogy Iulianus számos helyen hivatkozott Aristotelésre, a *monarchikus eszme* kifejtésével kapcsolatban a *Politikára* (**Arist. Pol. 1285b, 1287a ~ Iulian. Them. 260 C-261 D**), amikor a boldogságról írt, akkor a *Nikomachosi etikára* (**Arist. NE 1099b; 1177b ~ Iulian. Them. 264 B**), a lélek értelmes tevékenységével kapcsolatban ismét a *Nikomachosi etikára* találhatunk utalást (**Arist. 1098a ~ Iulian. Hérakl. 206 AB**). Iulianus többször juttatta kifejezésre azt a gondolatot, amelyet Aristotelés a *Physikában* fogalmazott meg: *Hélios mindeneknek atyja* (**Arist. Phys. II. 2 ~ Iulian. Hél. 131 C; C. G fr. 21, 115 D**). E tanításhoz kapcsolódóan Iulianus Aristotelés egy theológiai írására hivatkozik, amikor az istenek és az emberek közötti rokonságról beszél.⁶ Szerzőnk nem egy helyen elismeréssel adózott a nagy filozófus előtt. *Iulianus írásain*

⁶ Iulian. Them. 265 B. Aristotelés e művének azonosítása kérdéses, l. Rochefort i. m. (1963) 176.

keresztül arra a következtetésre juthatunk, hogy Aristotelés bizonyos tekintetben hangsúlyosabb, vagy egyenértékű szerepet töltött be, mint Platon.

Iulianus műveiben számos helyen tetten érhetjük a neves chairóneiai szerző, **Plutarchos** írásainak ismeretét, aki két könyvet is közmondásoknak szentelt. Mindez bizonyítja, hogy az újplatonikus oktatásban kimutatható a középső platonizmus aktív jelenléte. (Or. I. 3 B, Or III. 80 A, Or IV. 245 A, 247 A, 249 A, Or VII. 208 A, 209 D, 211 A, 225 C, Or IX. 200 D, Or X. 329 C, Or XII. 347 AB, 358 A-359 A)

A *proverbiumok* tanulmányozása során Iulianusnál több, vélhetően **Porphyriostól** eredő szöveghelyekre bukkantunk, ami arra enged következtetni, hogy a császár jól ismerte a szír tudós egyes írásait, így a Markellához (*Pro;V Markevllan*) szóló irodalmi levelet, amely számos *proverbiumot* tartalmazott. Tartalmi egyezéseket is felfedezhetünk Iulianus kynikusok ellen írott munkája, továbbá a *Császárok* című satíra és Porphyrios műve között (**Proph. PM 9 ~ Iulian. Kyn. 187 D; Proph. PM 13-14~Iulian. 328 D**). Párhuzamos helyeket találhattunk a *De abstinentia* című írásműben és ugyancsak a kynikusok ellen szóló beszédben (**Porph. De abst. I, 47, 3 ~ Iulian. Kyn. 198 D-199 A**).

Szerzőnk feltehetően ismerhette Porphyrios elveszett *Gnw&qi sautovn* című munkáját, amely csupán Stobaios válogatásában maradt fenn. Iulianus, mint láthattuk az ideális uralkodó erényeként több Porphyriosnál szereplő, jóllehet közhelyes jelzőt is átvesz. A jó uralkodó egyszersemind pap, költő és filozófus (*V Plot.* 15). Ismerhette továbbá a szír tudós Nimphák barlangjáról (*De antro nympharum*) szóló munkáját. Döntő jelentőségű a *Keresztények ellen* írott, közel azonos című invektíva, Iulianusnál több hasonló gondolatot fedezhetünk fel. *Az elemzés során megállapíthatjuk, hogy Porphyrios meghatározóbb szerepet játszott Iulianus műveltségében, mint ahogyan azt Bouffartigue feltételezte, hiszen a gondolati rokonságot filológiai érv, a kontextus kapcsolata is alátámasztja.*

Amennyiben arra a kérdésre szeretnénk választ kapni, hogy Iulianus miért utasítja el Porphyriust, feltételezhetjük, hogy a harmadik századi filozófus megítélése pogány körökben nem volt egyértelműen pozitív. A pogány népi vallásosságot támadó *Anebónhoz* írott levelét már a negyedik században előszeretettel alkalmazták keresztény szerzők a pogánysággal szemben. Iamblichos igyekezett menteni a menthetőt, amikor *De Mysteriis* című művét megfogalmazta, amelyben az Anebón-levelet cáfolta. A császár Iamblichost tekintette mesterének, Porphyrios megítélésében ingadozik, akinek minden bizonnyal már negyedik századi kritikussai szemére vetették e fent említett művét, ahogyan Iamblichos is, hiszen ezzel veszedelmes fegyvert adott a keresztények kezébe. Elképzelhető, hogy keresztény neveltetése idején oktatói megismertették Porphyrios íásaival, illetve annak kivonataival, amelyeket

keresztény hitelvek alátámasztására is felhasználhattak. Elég csupán a Markellához írott levélre gondolnunk, hiszen az ebben fellelhető gnómákat párhuzamba állíthatjuk pythagoreus, ill. Sextusnak tulajdonított szentenciákkal. A keresztények, amint Sextust is keresztény szerzőként azonosították, átvették a pythagoreus szentenciákat, s azokat az egyistenhitre, s a keresztény aszkézisre vonatkoztatták.

A *proverbiumok* között előfordul számos, gyűjteményekben nem szereplő homérosi idézet. Az újplatonikus hagyományban nagy szerepet játszottak a homérosi költemények, amelyekről azt tartották, hogy kódolt nyelven íródtak, ezért allegorikusan értelmezték őket, Iulianus kedvelte az enigmatikus írásmódot, ezért is alkalmazhatta a *proverbiumok*at efféle nyelvi üzenet közlésére.

5. Kérdés azonban, hogy Iulianus minden esetben tudatosan, s előre megkomponáltan használta-e a közmondásokat? E megfontolásból végeztük el azt a statisztikai analízist, hogy ***a proverbiumok mikor játszanak szerepet az érvelésben***. Megállapíthatjuk, hogy a szerző az esetek többségében érvelt a közmondásokkal. Amennyiben a közmondások az ókori rétorikai tankönyvek szerint önmagukban is kettős értelemmel bírnak, úgy a császárnál is fellelhetjük az értelmezés e két síkjára vonatkozó megállapításokat. (Iulian. Or. VII 218 AB *paradei&gma ejschmatismevnon*) Az argumentáló közmondások esetében igyekeztünk szillogizmusokat felállítani, amelyek egyfajta megoldási módot jelentenek a beszédek értelmezésében, amennyiben a *proverbiumok* önmagukban csupán *enthymémák*, hiányos szillogizmusok.

Kutakodásunk eredménye szerint a *proverbiumok* általában a bizonyítás részét képezték, ezekkel érvelt a császár. (97-ből 84 alkalommal: 86,59 %-ban) A közmondások kisebb része csupán *paradigmaként* szerepelt. (13 *proverbium*: 13,4 %)

6. Az ***értelmezésnek*** ezt a ***kettős síkját*** a *panegyricusok*kal összefüggésben (Constantiushoz: or. I, III, Eusebiához or. II) és a Salustioshoz szóló beszédben különösen fontos hangsúlyoznunk, hiszen ezeket Iulianus *caesarként*, valójában trónra lépése előtt írta. Ezek alapján hatalomhoz való viszonyáról is levonhatunk bizonyos következtetéseket. Amíg Curta tanulmányában bizonyította, hogy a második Constantiushoz írott *oratio* korántsem tekinthető *enkómió*nak, addig a közmondások és a szöveggörnyezete vizsgálata kapcsán megállapíthatjuk, hogy már ***az első panegyricus célja sem az uralkodó dicsőítése volt***.

Tekintsük át azokat a szöveghelyeket, amelyek az **első beszéd (or. I)** *lovgoV ejschmatismevnoV*-ként való értelmezését támasztják alá. Iulianus tüstént *panegyricusa* kezdetén utalt arra, hogy azon kortársai, akik beszédben nem magasztalják Constantiust, nincsenek biztonságban. (3 B) Ezt követően a birodalom felosztására vonatkozóan hangzik el két állítás, amelyek közül a második („Semmi sem hasznos, ami ugyanakkor nem szép.” – Plat. Pol. 457 B alapján) az elsőt („Szép, de haszontalan.” – Arist. Rhet. I, III 1358b skk.-párhuzamba állítható) ellenkező értelművé változtatja, noha valójában Iulianus ezen utóbbi mellett foglal állást, hiszen szándékosan állítja szembe e két tételt. (19 D) A kocsihajtó és a hajókormányos hasonlata ugyancsak Constantiushoz szól, amikor a szerző azt fogalmazza meg, hogy a szerencse forgandó. (25 BD) A thessaliali meggyőzés első beszédben is előforduló (31 D-32 A) visszás jelentését Iulianus későbbi szöveghelyeivel támaszthatjuk alá (Or. II. 121 C; Or. V. 274 C). Amikor a császár Constantius és Magnentius szembenállását festi le a trónbitorlóra vonatkozó részletben (39 A „A férfiúi erény és bölcsesség ellenében maga a természet sem nyújt segédkezet a fékteleneknek és a gyáváknak.”) sokkal inkább Ammianus Marcellinus tollából megismert uralkodóra, II. Constantiusra ismerhetünk, mint Magnentiusra, aki éveken át sikeresen küzdött a császári hadsereggel szemben. Iulianus nem rejti véka alá, hogy Constantius elsősorban polgárháborús, s nem honvédő háborúban szerzett babérokat (42 A), ez viszont nem nagy dicsőség egy római szemében, akinek a birodalom belső békéje mindenek felett áll. Constantius császár fényűzése egy filozófus számára feltétlenül megvetendő (43 B-44 C). Végül szerzőnk az egyik legfőbb filozófusi törekvést, az istenek utánzását (48 A) emeli ki, ezzel kapcsolatban megjegyzi, hogy a császár csupán törekedett erre (48 A *kaqavper aujto;V w{rmhkaV}*), e megfogalmazás azt a gondolatot implikálja, hogy az uralkodónak ezt nem sikerült megvalósítania.

E fenti nyolc pont alapján kijelenthetjük, hogy Iulianus már ebben a *panegyricus*ban sem szándékozott maradéktalanul dicsőíteni *augustus*át. Az értelmezés kettős síkjáról maga a szerző vallott (Iulian. Or. VII. 218 AB), s ezt az elvet alkalmazta, amikor Constantiust magasztalta. A közmondások és a beszéd elemzése kapcsán kijelenthetjük, hogy az első *panegyricust* hasonlóképpen **paródiaként foghatjuk fel**, mint a későbbi II. Constantiushoz szóló *enkómion*t.

A **második** Constantiust magasztaló [Or. III (II)] *oratio*val kapcsolatban már bizonyított, hogy csupán formailag *panegyricus*, valójában azonban a fiatal *caesar* nem az uralkodót dicsőíti benne. A *proverbium*ok ezt a nézetet támasztják alá, különösen, amikor a közmondások jelentését vizsgáljuk. Vegyük számba azokat a szöveghelyeket, amelyeket a korábbi szakirodalom nem említ. Az areopagita ítéletére vonatkozó *proverbium* Iulianus

csataleírásának nagyszerűségét kérdőjelezi meg (61 B). A Constantiust megszemélyesítő Hektór jellemére utaló „Glaukos művészete” közmondás ugyancsak a császárt figurázza ki. Ebben az összefüggésben Hektór isteneknek tetsző magaviseletét mutatja be Iulianus, célozva ezzel arra, hogy Constantius nem követi e normákat (70 D). A „Kolophón aranya” (80 A) *proverbium* ismét az uralkodó pompaszeretétet ostorozza. A beszéden belül külön csoportot alkotnak az allegorikus jelentésű állat- (hereméhek: 84 D, oroszlán: 98 C) és növényhasonlatokhoz (fenyő: 100 D) kapcsolódó közmondások, ezek valamennyi esetben negatív példaként szerepelnek: a szerző a rétorika fegyverével szállt szembe az uralkodóval. Az aristophanési idézet Constantiusra vonatkozóan feltétlenül ironikus színezetet ölt (97 A: ”Barátainak kedves és szeretett”).

Az Eusebiához írott dicsőítő beszédben [or. II (III)] szintén több utalást találhatunk Iulianus reakciós magatartására vonatkozóan. A szerző igyekszik hangsúlyozni, hogy Constantius sokaknak csupán Eusebia közbenjárására kegyelmezett meg (115 B). A *caesari* kinevezéssel kapcsolatban szereplő proveriális kifejezések ugyancsak a II. Constantiusszal szemben tanúsított ellenállásról tájékoztatják az olvasót (121 AC). Athén és a pogány filozófia dicsérete nem más, mint a kereszténységgel szemben megfogalmazott passzív ellenállás (118 D-120 D). Végül Periklés magasztalását, tekinthetjük Constantius kritikájának, amennyiben vele kapcsolatban kiemeli a szerző, hogy előljárósága idején egyetlen polgárnak sem kellett meghalnia, (128 B-129 B).

Iulianus Salustios távozására írott beszédében [or. IV (VIII)] ugyancsak számos közmondást találhatunk. A szöveggörnyezet vizsgálata során kimutatható, hogy az akkor még *caesari* titulust viselő császár ezeket a gúnyos színezetű idézeteket (főként az *adynatonok* esetében: 249 A) valójában Constantiusnak szánta, s ezáltal a *paramythétikos* hangvétele burkoltan támadó. Ezt a polemikus hangvételt támasztja alá a kényszerűség diktálta jelen: Constantius döntésének kikerülhetetlensége, amelyet a szerző *proverbium*okkal fejez ki (246 B: „Rugdálódik az ösztöke ellen.” „A kényszer igája.”). Továbbá a filozófus felsőbb hatalommal szemben a gondolatok világába merülő védekezését fejezi ki az ugyancsak gnómaként számon tartott Epicharmos-töredék (247 A: „Az értelem lát, az értelem hall.”). Az ezt követő parainézisként értelmezhető közmondás (247 C: „A *hybris* a mértéktelenség, a vágyakozás a hiányérzet következménye.”). A „megaraiak szektája” (249 C) *proverbium* mögött rejlő keresztényellenes megnyilatkozást ugyancsak felfoghatjuk az ariánus Constantius ellenében megjelenő álláspontnak. Valamennyi Constantius uralma idején keletkezett műben felelhetjük azt a finom játékot, burkolt kifejezésmódot, ami a *sermo coloratusra* (λογοῦ εἰς σχματισμὸν) jellemző.

Az athéniak számára megfogalmazott írás (or. V) immár nyílt támadásba lendül át. Elég, ha csupán a közmondásoknál maradunk, s ezt a következtetést vonhatjuk le a „thessaliai meggyőzés”-ről (274 C), amelyről már esett szó, de Constantiust kritizálja a „Hamuba írni” (286 D) *proverbium* is, amely az uralkodó megbízhatatlanságára vonatkozik.

A császár azonban nemcsak fegyvernek, hanem egyszersmind *politikai eszköznek tekintette írásait*. A beszédek segítségével végigkísérhetjük a negyedik századi trónvárományos, majd uralkodó hatalomhoz vezető útját. Míg a korábbi beszédek (Or. I-III) arra szolgáltak, hogy Constantius oldalán szerezzenek híveket az ifjú *caesar* számára, addig a későbbi írások már kendőzetlenül értésünkre adják Iulianus politikai törekvéseit. A vizsgált irodalmi alkotások között központi szerepet töltenek be azok a művek, amelyekben az újplatónikus szellemiségű császár a filozófusok által nagyra becsült király ideálportréját adják. (Or. II, III, IV, VI, X). Iulianus császársága idején keletkezett írásművekben az *augustus* valláspolitikai lépéseit kísérhetjük figyelemmel: a keresztényeket, s a hozzájuk akkoriban közel álló újkynikusokat (Or. VII. 224 AB) számtalanszor kritizálta (korábban: or. IV. 249 C, majd or. VII; or. VIII. 170 AB, 174 BC, 180 AB; or. IX; or. X. 336 AB, CG.), ezzel a birodalom egy részének már krisztianizált felső rétegét igyekezett a pogány vallásosság számára visszanyerni.

Az uralkodó fiatal életkora ellenére kedvelte a szentenciákat, általában didaktikus céllal használta azokat. A keresztények által ‘hitehagyottnak’ bélyegzett császár a rétorikai meggyőzés eszközt választotta ahhoz, hogy a pogány filozófia helyes útjáról letért keresztényeket újból megtérítse.

7. A beszédek időrendi áttekintése alapján kirajzolódik előttünk, hogy a negyedik századi *uralkodó miként került egyre közelebb a hatalomhoz*, s ez milyen formában mutatkozott meg írásaiban: egyes kérdésekben miként vallott szint egyre kendőzetlenebbül. A *közmondások* valójában személyes *politikai megnyilatkozásainak* is tekinthetők. Iulianus *philanthrópiáját* Kabiersch tanulmányában követte végig, s számos könyv és cikk jelent meg a császár hellénizmusára vonatkozóan, érdekesnek ígérkezne rendszerezni az uralkodó Platón jellemzésén alapuló filozófus-király ideálportréjára vonatkozó ismerveit, amely keveredett az újplatónikus gondolkodók aszkéta-moráljával, s így ez az ideál a keresztények körében is követőkre talált.

8. Iulianusnak a *proverbiumok* alapján élénk táruzó műveltsége egyszersmind politikai és valláspolitikai irányelveit tükrözi. Megállapíthatjuk, hogy az a mélyen vallásos szemlélet,

amellyel Iulianus kései írásaiban találkozhatunk, már korai, pogány paradigmákat felvonultató, s paradox módon II. Constantius, ariánus keresztény császárhoz írott *panegyricusa*iban is fellelhető a filozófiai utalások, s közmondások aktív jelenlétén keresztül. A magyar fordításban megjelenő **Hitehagyott** (*Apostata*) jelzöt igazságtalanul aggatta Iulianusra az utókor, hiszen az újplatonikus uralkodó valójában soha nem volt keresztény, csupán az ősök tiszteletéhez váltig ragaszkodó, pogány értékrendet tisztelő pap-király.

A munka módszere és eredményei

1. a *proverbiumok* és proveriális kifejezések feltérképezése a gyűjtemények és a szakirodalom segítségével
2. a *proverbiumok* felismerhetőségének kritériumai
3. a *proverbiumok* tartalom szerinti csoportosítása és statisztikai felmérése
4. filozófiai vonatkozású *proverbiumok* forráselemzése (Aristotelés, Porphyrios kitüntetett szerepe)
5. a *proverbiumok* beszédekben betöltött szerepének vizsgálata, argumentáló *proverbiumok* esetén szillogizmusok felállítása
6. a *proverbiumok* értelmezése a beszéd kettős síkja alapján:
 - a, *caesariátusa* idején keletkezett művek: *panegyricusai* (or. I, II, III) és Salustioshoz (or. IV) írott *paramythétikosa* Constantius kritikáját tartalmazzák
 - b, *augustus*ként megfogalmazott írásaiban a *proverbiumokkal* mint a beszédek stilisztikai eszközeinek segítségével polemizál a keresztényekkel és a hozzájuk közel álló újplatonikusokkal
7. a beszédek, s az azokban elhangzó *proverbiumok* a császár hatalomhoz vezető útjának szimbólumaként jelennek meg
8. a *proverbiumok* alapján Iulianus műveltségének árnyaltabb képéhez jutunk